

Sociologie voor sociaal werk

Noordhoff

Ahmet Talan, Eward Steenks,
Michaël Berghman

1^e druk

Sociologie voor sociaal werk

**Ahmet Talan, Eward Steenks,
Michaël Berghman**

Eerste druk

Noordhoff Groningen/Utrecht

Ontwerp omslag: Michiel Uilen
Omslagillustratie: fona / Adobe Stock
Illustraties hoofdstukopeningen: Marion Vrijburg

Eventuele op- en aanmerkingen over deze of andere uitgaven kunt u richten aan:
Noordhoff Uitgevers bv, Afdeling Hoger Onderwijs, Antwoordnummer 13, 9700 VB
Groningen of via het contactformulier op www.mijnnoordhoff.nl.

De informatie in deze uitgave is uitsluitend bedoeld als algemene informatie. Aan deze informatie kunt u geen rechten of aansprakelijkheid van de auteur(s), redactie of uitgever ontleen.

0 / 22

© 2022 Noordhoff Uitgevers bv, Groningen/Utrecht, Nederland.

Deze uitgave is beschermd op grond van het auteursrecht. Wanneer u (her)gebruik wilt maken van de informatie in deze uitgave, dient u vooraf schriftelijke toestemming te verkrijgen van Noordhoff Uitgevers bv. Meer informatie over collectieve regelingen voor het onderwijs is te vinden op www.onderwijsauteursrecht.nl.

This publication is protected by copyright. Prior written permission of Noordhoff Uitgevers bv is required to (re)use the information in this publication.

ISBN (ebook) 978-90-01-29052-8

ISBN 978-90-01-29051-1

NUR 756

Inhoud

Inleiding 5

Studiewijzer 6

1 De basis van sociologie 9

1.1 Waar komt sociologie vandaan? 10

1.2 De wetenschap van de maatschappij 13

1.3 Sociaal gedrag als rollenspel 21

1.4 Socialisatie 29

2 Macht, sociale ongelijkheid en de verzorgingsstaat 37

2.1 Macht 38

2.2 Stratificaties en sociale mobiliteit 45

2.3 Sociale ongelijkheid 51

2.4 Verzorgingsstaat als sociale gelijkmaker 65

3 Cultuur 79

3.1 Een begrip met veel gezichten 80

3.2 Normen en waarden 83

3.3 Cultuur als betekenisgeving 90

4 Leefstijlen en identiteit 103

4.1 Leefstijlen 104

4.2 Identiteit 113

5 Gender, seksualiteit en gezin 125

5.1 Gender en genderrollen 126

5.2 Seksuele identiteit 134

5.3 Het gezin 142

6 Migratie en culturele diversiteit 153

6.1 Migratie 154

6.2 Migratie van en naar Nederland 163

6.3 Culturele en etnische diversiteit 172

7 Stad, platteland en wijk 185

7.1 Verstedelijking 186

7.2 De wijk 194

7.3 Sociaal werk in de wijk 200

Literatuur 210

Illustratieverantwoording 213

Over de auteurs 214

Register 215

Inleiding

Dit boek is geschreven om studenten en docenten van de opleiding Social Work een inleiding te bieden in de sociologische zienswijze op de belangrijkste maatschappelijke thema's van dit moment. We hebben het geschreven vanuit een vraag en wens naar een praktisch handboek sociologie, specifiek gericht op het sociaal werk. Een boek dus, dat als doel heeft om toekomstige sociaal werkers met een sociologische bril naar maatschappelijke ontwikkelingen te laten kijken en ook duidelijk te maken waarom dat nuttig is in de praktijk. Bij de ondersteuning van kwetsbare mensen is het belangrijk om nieuwsgierig te zijn naar bepaalde keuzes en gedrag vandaan komen en dat te begrijpen. We willen je duidelijk maken dat dit vaak te maken heeft met sociale omstandigheden waarin mensen zich bevinden.

De sociologie is een wetenschap die geïnteresseerd is in het vinden van theoretische verklaringen voor algemene patronen. Sociaal werkers staan daarentegen met hun beide voeten in de praktijk. We willen dan ook geen overzicht bieden van sociologische theorie. De bedoeling is niet dat je na het lezen van dit boek een lijstje van belangrijke sociologen kunt opzeggen. Eerder willen we laten zien hoe je als professional je voordeel kunt doen met die theorie. Bovendien beseffen we goed dat de theorie in de praktijk niet altijd zorgt voor eenduidige antwoorden. Door gebruik te maken van dilemma's wordt je aan het denken gezet over eventuele andere verklaringen of inzichten.

Het werkveld van de sociaal werker is continu in verandering. Zeker de laatste jaren hebben er grote veranderingen plaatsgevonden die van invloed zijn op de werkzaamheden van de sociaal werker. Dat is ook duidelijk zichtbaar in de opleiding. De opleiding Social Work is opgericht vanuit de behoefte aan een grondige aanpassing van een range aan opleidingen, om zo beter aan te sluiten op deze veranderingen. Er is meer nadruk komen te liggen op het creëren van een samenleving waarin iedereen mee kan doen en waar kwetsbaren vooral in de eigen omgeving door het eigen netwerk worden ondersteund en opgevangen. De sociaal werker wordt steeds meer ingezet als een generalist en heeft daarvoor een breed scala aan kennis en vaardigheden nodig. Dit boek sluit hier goed op aan en geeft de student de sociologische kennis die op dit moment nodig is in het werkveld.

Voorjaar 2022

Eward Steenks
Michaël Berghman
Ahmet Talan

Studiewijzer

Het boek start met de basis van sociologie en is vervolgens opgebouwd rondom zes thema's.

Hoofdstuk 1 start met een introductie op waar de sociologie vandaan komt, wat ze inhoudt en hoe ze wordt toegepast. Vervolgens wordt er beschreven op welke manier de sociologie kijkt naar het gedrag van mensen. De nadruk ligt hierbij op hoe ons gedrag valt te begrijpen als een rollenspel, waarin bepaald gedrag van ons verwacht wordt en hoe we dat krijgen aangeleerd.

Hoofdstuk 2 gaat in op een belangrijk sociologisch thema bij het verklaren van gedrag en omstandigheden, namelijk macht en ongelijkheid. Macht zorgt ervoor dat je gedrag van anderen kunt beïnvloeden. Echter, doordat machtsbronnen niet gelijk verdeeld zijn in de samenleving, komt er ongelijkheid. De mensen waar je als sociaal werker mee gaat werken, zijn vaak degenen met de minste machtsbronnen en daarom ook de meest kwetsbare mensen in de samenleving.

In hoofdstuk 3 wordt het thema cultuur behandeld. Ook cultuur speelt een belangrijke rol wanneer je wilt verklaren waar het gedrag van mensen vandaan komt. Hoewel het een veelvoorkomend begrip is, wordt het op uiteenlopende manieren gebruikt en kun je er op verschillende manieren naar kijken. In dit hoofdstuk lees je dat cultuur waarden en normen bevat, maar ook de aangeleerde manier waarop mensen naar de werkelijkheid kijken. Het resultaat daarvan ondervind je als sociaal werker op verschillende manieren in het werkveld.

In hoofdstuk 4 staan de thema's leefstijlen en identiteit centraal. Met de keuzes die je maakt, bijvoorbeeld op het vlak van kleding, hobby's enzovoort, geef je duidelijke signalen aan anderen over wie je bent. Je leefstijl laat zien tot welke groep(en) je behoort. Op die manier is je leefstijl bovendien ook een onderdeel van hoe je jezelf ziet en kent, je identiteit. In dit hoofdstuk wordt duidelijk dat de keuzes die we maken, hoe anderen ons zien, maar ook hoe we onszelf zien, voor een groot deel afhangen van de sociale omgeving en omstandigheden. Dat geldt voor jezelf, maar natuurlijk ook voor de mensen met wie je als sociaal werker gaat werken.

In hoofdstuk 5 wordt er gekeken naar de thema's gender, seksuele oriëntatie en het gezin. Binnen deze thema's is er verschil tussen mensen op basis van geslacht en seksuele voorkeur. Zo ervaren vrouwen en ook mensen met een LHBTI+ achtergrond dat ze vaker te maken krijgen met ongelijkheid en soms zelfs uitsluiting. Daarom moeten deze groepen soms harder strijden of werken voor een gelijke positie. Bovendien gaat dit vaak ook sa-

men met de manier waarop relaties zijn gevormd. Wie gaat er uit werken, wie zorgt voor de kinderen? Hoe wordt er omgegaan met mensen bij niet-hetero koppels? Dit zijn belangrijke vragen, omdat sociale kenmerken al gevormd worden van jongs af aan en kinderen leren normaal te vinden wat ze thuis zien. Daarom besteden we ook aandacht aan het gezin.

Hoofdstuk 6 gaat in op migratie en culturele en etnische diversiteit. Doordat er de laatste vijftig jaar steeds meer mensen om verschillende redenen migreren, kun je een samenleving nauwelijks nog begrijpen zonder rekening te houden met migratie. Daarom is het goed om naar de oorzaken en gevolgen van migratie te kijken en welke invloed dit heeft op de culturele en etnische diversiteit in een samenleving. Ook hier zul je merken dat ongelijkheid en uitsluiting een belangrijke rol spelen.

Hoofdstuk 7 gaat ten slotte over de ontwikkeling van de stad en de wijk. Door haar aantrekkingskracht op mensen is de stad van oudsher een interessante plek voor sociologen om te bestuderen. Dit is toegenomen door de constante groei van steden. Op dit moment leidt dat tot processen zoals gentrificatie. Bovendien besteden we bijzondere aandacht aan de wijk. Voor een sociaal werker is het haast onmisbaar om te snappen wat er zich sociologisch gezien in een wijk afspeelt. Veranderingen in het werkveld hebben er immers voor gezorgd dat de wijk de plek is geworden waar veel sociaal werk zich afspeelt.

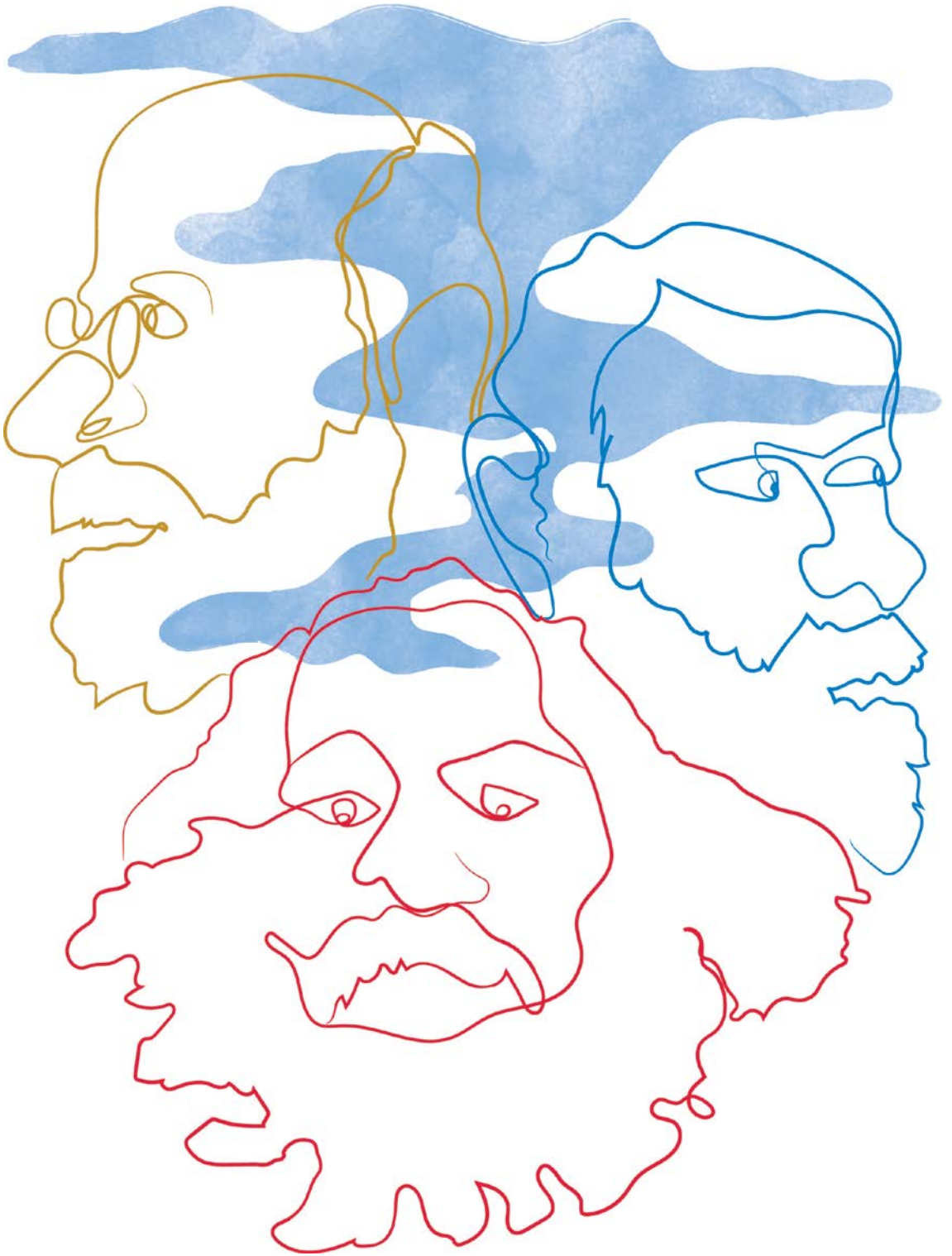
Bij dit boek hoort een website:

www.sociologievoorsociaalwerk.noordhoff.nl

Dankwoord

Bij de totstandkoming van dit boek hebben wij dankbaar gebruik kunnen maken van het advies van een aantal professionals en studenten. Bij dezen willen wij deze mensen graag bedanken. Als eerste gaat onze speciale dank uit naar Redouan Khayari, docent Sociologie aan De Haagse Hogeschool, en Fred Sepp, docent Sociologie aan de Hogeschool Rotterdam, voor het lezen van onze stukken en de kritische, maar steevast zeer opbouwende en bruikbare feedback. Daarnaast willen wij ook graag de studenten Social Work van de Haagse Hogeschool en de Hogeschool Utrecht hartelijk danken voor hun bijdrage en commentaar: Amber Pancham, Demi Tjin, Dewi Amatsakio, Emilie Benkemper, Juliette Smeets, Kashan Qadri, Kelly Oogjen, Maud Wientjes, Myrthe Dijkstra, Niyaz Rodjan, Safae Ferjouchi. Vanuit Noordhoff zijn wij op zeer prettige wijze begeleid en ondersteund in het proces van het schrijven van dit boek. Lia Hesemans heeft ons vanaf het begin voorzien van structuur, feedback en antwoorden op onze vragen. Peter Bosma en Bettina Glazenborg danken wij om ons te motiveren om aan dit boek te beginnen en voor het vertrouwen dat zij in ons hebben gehad als auteurs.

Ten slotte willen wij alle (echte én fictieve) personen in onze casussen bedanken voor het mogen gebruiken van de verhalen en de inspiratie voor dit boek.

1

De basis van sociologie

- 1.1 Waar komt sociologie vandaan?
- 1.2 De wetenschap van de maatschappij
- 1.3 Sociaal gedrag als rollenspel
- 1.4 Socialisatie

Laten we beginnen bij het begin. In een inleiding verwacht je wat algemene uitleg over het onderwerp van het boek. En vermoedelijk is dat zeker het geval voor een inleiding over sociologie, omdat sociologie nu eenmaal niet het bekendste vakgebied is. In Nederland komt het op de middelbare school nauwelijks aan bod en er hoort ook geen duidelijk afgebakende beroepsgroep bij – mensen gaan wel eens naar de psycholoog, maar niet naar de socioloog. Daarom is het belangrijk om vooraf te schetsen waarover sociologie gaat.

Zeer algemeen kunnen we stellen dat sociologie 'de wetenschap van de maatschappij' is. Dat lijkt een eenvoudige definitie, maar eerlijk gezegd moeten we toegeven dat daarmee toch niet echt duidelijk wordt waarover het nu precies gaat. Daarom kijken we eerst naar waar de sociologie vandaan komt. Daarna staan we wat meer stil bij de onderdelen van de omschrijving 'wetenschap van de maatschappij'. Vervolgens kijken we hoe het komt dat het sociale een impact kan hebben op ons gedrag en hoe we ons daarnaar leren schikken.

1.1 Waar komt sociologie vandaan?

Mensen leven al duizenden jaren in groepen en ze vormen dus ook al zeer lang maatschappijen. Er wordt terecht weleens beweerd dat de mens een sociaal beest is. Toch is de wetenschap die zich in het bijzonder bezighoudt met het bestuderen van de maatschappij nog helemaal niet zo oud. In feite werd de sociologie (onder die benaming) pas opgericht in de late negentiende eeuw. Daarvoor was het begrijpen van sociaal gedrag eerder het domein van filosofen en economen (en in zekere mate ook van psychologen). Hoewel we je in dit boek geen uitgebreide geschiedenis van de ontwikkeling van de sociologie als autonome wetenschap willen bieden, kan het toch helpen om even kort stil te staan bij de omstandigheden waarin deze wetenschappelijke discipline opkwam. Dit maakt immers duidelijk welke thema's vanaf het begin centraal stonden en tot op de dag van vandaag hoog op de agenda van sociologen staan. En het maakt meteen ook duidelijk waarom sociologie een belangrijke wetenschap is voor sociaal werkers.

Dat de sociologie in de negentiende eeuw het licht zag, had vooral te maken met de industriële revolutie. Deze bracht immers ook grote maatschappelijke verschuivingen met zich mee, waardoor het belang van sociale omstandigheden plotseling veel opvallender werd. Uitvindingen zoals het gietijzer en de stoommachine, en later staal, elektriciteit en de verbrandingsmotor, zorgden ervoor dat het economische productieproces vanaf het einde van de achttiende eeuw en vooral in de loop van de negentiende eeuw grondig veranderde. Door de inzet van machines kon de voedselproductie in de landbouw veel efficiënter worden georganiseerd, terwijl goederen (zoals kleding en bouwmaterialen) niet langer met de hand hoefden te worden vervaardigd, maar op grote schaal konden worden geproduceerd in fabrieken om vervolgens te worden getransporteerd via goederenshippen en -treinen. Op het platteland waren er door de toegenomen efficiëntie minder werkers nodig, terwijl er in de groeiende industrie juist veel extra handen vereist waren. Niet alleen de fabrieken zelf hadden arbeiders nodig, maar ook de mijnen (waar steenkool en ijzererts werden gewonnen) en de transportsector. Bovendien moesten er wegen, treinsporen en kanalen worden aangelegd. Dit bracht massale verhuizingen op gang van het platteland naar de groeiende (of zelfs nieuw gestichte) steden. In enkele decennia vonden er dus niet alleen grondige veranderingen plaats in de productie en het transport, maar ook in de manier waarop mensen met elkaar samenleefden.

Het zijn deze verschuivingen en hun gevolgen die de interesse wekten van de drie grondleggers van de sociologie, respectievelijk de Fransman Émile Durkheim en de uit Duitsland afkomstige Max Weber en Karl Marx. Zij richtten zich op uiteenlopende aspecten en legden zo de fundamenten van drie verschillende centrale thema's in de sociologie:

- solidariteit
- het verband tussen maatschappelijke omstandigheden en mentaliteit
- ongelijkheid

We bespreken deze drie thema's hierna kort en geven meteen aan waarom ze tot op heden relevant zijn – ook voor sociaal werkers.

Industriële
revolutie

Grondleggers
van de
sociologie

Centrale
thema's in de
sociologie

Solidariteit

De eerste grondlegger van de sociologie was de Franse hoogleraar sociologie en pedagogiek Émile Durkheim (1858–1917), die vaststelde dat oudere dorpsgemeenschappen aan belang verloren door de grote trek naar de steden. Waar het sociale leven van mensen zich eeuwenlang grotendeels had afgespeeld binnen kleine dorpen, waar de bewoners elkaar door en door kenden, kwamen deze mensen plotseling terecht in grote steden. Daar woonden ze dicht op elkaar in kleine huizen en appartementen, vaak naast mensen die van de andere kant van het land kwamen. De mensen die bij elkaar in de buurt woonden, hadden dus veel minder met elkaar gemeen dan voorheen het geval was geweest. Durkheim stelde zich de vraag hoe er in die omstandigheden in de stad nog gemeenschapsgevoelens en solidariteit kunnen zijn. De vraag naar waar solidariteit en groepsgevoelens vandaan komen, houdt sociologen tot op heden bezig. Hoe komt het dat mensen niet volledig egoïstisch zijn, maar zich vaak lid voelen van een groep en zich inzetten voor anderen – niet alleen binnen steden en lokale gemeenschappen, maar ook in vriendengroepen, sportclubs, organisaties enzovoort?

Émile Durkheim

1

Relevantie voor sociaal werkers

Voor sociaal werkers is deze vraag uitermate relevant. Ze werken immers vaak in buurten waar verschillende gemeenschappen met uiteenlopende achtergronden samenleven en moeten dan manieren vinden om daar eenheid in te brengen. Bovendien helpen sociaal werkers vaak ook mensen die ‘sociaal geïsoleerd’ raken – die hun voeling met de mensen rondom hen verliezen. Het is in dergelijke gevallen de taak van de sociaal werker om hen weer aansluiting te doen vinden, om hen weer deel te laten voelen van het geheel. In leefgroepen gaat het er bijvoorbeeld vaak om om gevoelens van solidariteit en gemeenschap aan te wakkeren, zodat de bewoners op elkaar steunen en elkaar leren vertrouwen.

Het verband tussen maatschappelijke omstandigheden en mentaliteit

De tweede grondlegger van de sociologie was de Duitse socioloog en klassiek econoom Max Weber (1864–1920). Hij raakte vooral geïnspireerd door de veranderingen in het productieproces zelf. De groeiende efficiëntie zag hij als het teken dat rationeel handelen in de maatschappij toeneemt. Dat wil zeggen dat volgens hem menselijk gedrag minder en minder gestoeld was op traditionele, vaak nauwelijks onderbouwde opvattingen, maar dat de mens zich alsmaar meer liet leiden door objectieve wetenschappelijke kennis. Dit zag hij overigens niet alleen gebeuren in het productieproces, maar ook in de manier waarop andere domeinen werden georganiseerd. Zo werd volgens hem ook uitoefening van macht rationeler. Zowel in de politiek als in organisaties was er volgens hem een evolutie van macht die gebaseerd is op traditie (‘wie uit het juiste gezin komt, krijgt de macht’) en aantrekkingskracht of charisma (‘wie de juiste indruk maakt, heeft het voor het zeggen’) naar leiderschap dat zich baseert op kennis en expertise. Modernisering was voor hem synoniem met rationaliteit.

Max Weber

Hoewel deze ideeën gaandeweg ook fel zijn bekritiseerd, was zijn ruimere boodschap dat maatschappelijke omstandigheden gepaard gaan met een bepaalde mentaliteit. En die mentaliteit bepaalt vervolgens wat mensen doen. Als mensen iets doen, dan willen ze daar natuurlijk iets mee berei-

Mentaliteit

ken. Het hangt dus af van de omstandigheden wat ze precies willen verwezenlijken. Dat is een idee dat sociologen interessant blijven vinden. Omdat mensen zich in een bepaalde situatie bevinden, kijken ze op een bepaalde manier naar de realiteit en zullen ze zich ook daarnaar gedragen. De industriële revoluties liggen weliswaar alweer even achter ons, maar ook recentere processen van digitalisering en automatisering (door de inzet van robots en artificiële intelligentie) hebben natuurlijk een impact op ons doen en laten en hoe we tegen de dingen aankijken.

Relevantie voor sociaal werkers

Ook dat inzicht is voor sociaal werkers belangrijk. Hoe bepaalt iemands situatie diens perspectief? Armoede of een drugsverslaving zien er totaal anders uit als je die dingen persoonlijk meemaakt dan als je er zelf weinig mee te maken hebt en ze enkel kent uit het nieuws. Tot welke informatie hebben cliënten toegang? Volgen ze het nieuws, zijn ze naar school geweest? Of vertrouwen ze vooral op wat ze leren van familieleden en sociale media? Hoe gaan ze daarmee om? Wat aanvaarden ze en van wie? Sociaal werkers lopen er immers soms tegenaan dat cliënten hen niet vertrouwen en dan wordt het natuurlijk moeilijk om nog raad te geven. Om dat vertrouwen te winnen, moeten sociaal werkers het perspectief van hun cliënten begrijpen en de dingen kunnen bekijken vanuit hun standpunt.

Ongelijkheid

Karl Marx

Karl Marx (1818–1883), een Duitse socioloog, filosoof en econoom, die overigens veel van zijn inzichten ontwikkelde in Parijs, Brussel en Londen, wordt vaak als derde grondlegger van de sociologie beschouwd. Marx is natuurlijk vooral bekend als een van de grote namen binnen het socialisme, terwijl sociologie en socialisme duidelijk heel andere dingen zijn. Socialisme is een politieke ideologie, die de belangen van een bepaalde groep binnen de maatschappij behartigt. Daarentegen is sociologie een wetenschap, die vooral geen partij wil trekken (daarover later meer). Maar aan de basis van Marx' politieke standpunten lag een wetenschappelijke theorie die we wel degelijk sociologisch kunnen noemen.

Armoede

Wat Marx aan de industriële revoluties opviel, is dat ze vooral ook gepaard gingen met veel armoede. Hij probeerde te begrijpen hoe het mogelijk was dat de productie zoveel efficiënter verliep en er dus veel meer geld werd verdiend, terwijl de arbeiders zelf vaak in armetierige omstandigheden leefden. Dat kwam volgens hem omdat industriële productie ervoor zorgde dat een klein aandeel van de bevolking de fabrieken en machines in handen had en daar bijzonder rijk van werd (de zogenoemde kapitalisten), terwijl de overgrote meerderheid geen andere keuze had dan in die fabrieken te gaan werken tegen een veel te laag loon (het zogenoemde proletariaat). Deze ongelijkheid zou alleen maar verergeren en leiden tot meer uitbuiting.

Ongelijkheid

Op basis van dat inzicht trok Marx politieke conclusies. De enige oplossing volgens hem was om ervoor te zorgen dat de fabrieken en machines niet meer in handen waren van individuen, maar gemeenschappelijk bezit werden. Inmiddels is wel gebleken dat dit in de praktijk toch niet zo makkelijk lukt en vaak tot weer andere vormen van onderdrukking leidt. Dat beseffen sociologen erg goed. Echter, het idee dat maatschappelijke verhoudingen en ongelijkheid veroorzaakt worden door hoe het productieproces is geor-

ganiseerd, en dat macht in essentie vaak neerkomt op economische macht, blijft voor sociologen een waardevol inzicht.

Relevantie voor sociaal werkers

Ook voor sociaal werkers is het wederom belangrijk om rekening te houden met economische omstandigheden. Niet alleen de economische situatie van hun cliënten zelf, maar ook hoe de economie is georganiseerd. De opvallendste problemen waarmee ze geconfronteerd worden, komen namelijk vaak voort uit de economische situatie waarin mensen zich bevinden. En in veel gevallen blijkt het moeilijk om daaraan te ontsnappen. Om iemands situatie structureel te veranderen, proberen sociaal werkers dan ook om de economische positie van hun cliënten te verbeteren.

1.2 De wetenschap van de maatschappij

Uit de voorgaande paragraaf over de opkomst van de sociologie is weliswaar duidelijk wat de centrale thema's zijn (die overigens, zoals je zult merken, op tal van manieren en op verschillende domeinen worden toegepast), maar daarmee hebben we nog niet gezegd hoe de sociologie daarmee omgaat. Als we het hebben over mentaliteit, denk je misschien spontaan aan psychologie. En als het gaat over economische positie, lijkt dat misschien meer te horen bij de economische wetenschap. Als 'wetenschap van de maatschappij' onderscheidt de sociologie zich echter van dergelijke benaderingen van deze thema's. Daarom staan we even stil bij de onderdelen van die omschrijving.

De sociologie is een wetenschap

Ten eerste, de sociologie is een wetenschap. Dit betekent dat ze zich sterk baseert op onderzoek. Hoewel sociologen natuurlijk flink nadenken over wat er in de maatschappij gebeurt, houden ze daarbij constant rekening met wat ze concreet waarnemen. Met een moeilijk woord wordt gezegd dat de sociologie gestoeld is op de 'empirie'. Er wordt op een systematische manier onderzoek gedaan om te kijken wat er in de realiteit gebeurt. Daarbij willen sociologen niet zomaar beschrijven of zo scherp mogelijk in kaart brengen wat ze observeren, maar willen ze vooral verklaringen bieden. Als wetenschappers zijn sociologen op zoek naar patronen. De reden daarvoor is dat het niet volstaat om unieke gevallen te begrijpen om gericht in te grijpen in de maatschappij. Je moet vooral begrijpen wat die verschillende gevallen met elkaar gemeen hebben. Je kunt bijvoorbeeld heel veel verschillende mensen bestuderen die in armoede leven. Je zult dan merken dat hun situatie – en de manier waarop ze die persoonlijk ervaren en ermee omgaan – vaak grondig verschilt. Maar door juist op zoek te gaan naar overeenkomsten tussen verschillende mensen in armoede (of uiteenlopende soorten armoede), kun je meer zeggen over armoede in het algemeen.

Concreet waarnemen

Verklaringen Patronen

Door te zoeken naar patronen, krijg je dus zicht op aspecten die zich keer op keer voordoen in een bepaald soort situatie en uiteindelijk zelfs de oorzaken daarvan. Je ziet dan een ruimer mechanisme – een keten van factoren die keer op keer samen voorkomen en elkaar in de hand werken. Daarvan kun je dan aannemen dat ze ook nog in de toekomst zullen blijven gelden. Op die manier weet je ongeveer wat je kunt verwachten wanneer

een bepaalde situatie zich voordoet. Daar kun je rekening mee houden om vat te krijgen op die situatie; zo kun je problemen voorkomen of oplossen. Sociologen onderzoeken dus wat er gebeurt in veel concrete situaties, maar proberen een beeld te krijgen dat in het algemeen geldt door in die situaties wetmatigheden (of, vaker, regelmatigigheden) te identificeren.

Sociologie gaat over de maatschappij

Ten tweede, de sociologie houdt zich bezig met de maatschappij. Wat daarmee bedoeld wordt, moeten we wat verder uitleggen. De maatschappij is immers geen ding. Je kunt het niet zien of aanraken. Uiteraard gaat het over een groep mensen en hoewel we wel bepaalde groepen kunnen zien, lukt dat eigenlijk alleen onder vrij specifieke omstandigheden – we kunnen alleen groepen waarnemen die niet te groot zijn en op een bepaalde plek samenkomen, zodat we ze duidelijk kunnen afbakenen. Welke leerlingen er tot een bepaalde klasgroep behoren, is bijvoorbeeld meteen duidelijk als je even een kijkje neemt in die klas. Maar als we het over dé maatschappij hebben, bedoelen we doorgaans iets dat ruimer is dan zo'n duidelijk omlijnde groep. Je kunt de hele maatschappij natuurlijk niet samenbrengen op één bepaalde plek.

Maar nog belangrijker is dat het al snel moeilijk blijkt om duidelijk te maken over wie we het specifiek hebben. Zo hebben we het vrij gemakkelijk over de Nederlandse maatschappij, maar wie bedoelen we daarmee? Mensen met de Nederlandse nationaliteit? Mensen die in Nederland wonen? Mensen die vaak in Nederland zijn? En wat met Nederlanders in het buitenland? Of mensen die weliswaar de Nederlandse nationaliteit hebben en in Nederland wonen, maar zich totaal anders gedragen dan de meesten of zich niet naar de regels schikken, en waarvan politici soms zeggen dat ze 'buiten de maatschappij vallen'? En heeft het wel zin om het over de Nederlandse maatschappij te hebben als die overduidelijk veel gemeen heeft met de maatschappij van andere landen en landsgrenzen door globalisering niet zoveel meer betekenen? Dit zijn vragen waarover de meningen uiteenlopen en waarop simpelweg niet één juist antwoord gegeven kan worden. Uiteraard betekent dit niet dat het woord maatschappij nutteloos is, en het is ook geen probleem om het te gebruiken zolang mensen ongeveer aanvoelen wat ermee bedoeld wordt, maar op basis daarvan wordt het niet duidelijk waarmee de sociologie zich als wetenschap bezighoudt. Het is dan nuttiger om te kijken naar wat het doel van sociologie is.

Gedragwetenschap

De sociologie is een gedragwetenschap. Dit betekent dat haar doel uiteindelijk is om menselijk gedrag te verklaren. Daarbij houdt ze er grondig rekening mee dat mensen constant met elkaar in contact staan, relaties en vriendschappen aangaan, samenwerken, op elkaar vertrouwen of elkaar juist tegenwerken. Kortom, dat ze deel uitmaken van sociale verbanden. Echter, dat inzicht maakt de sociologie bepaald niet bijzonder. Andere gedragwetenschappen, zoals de psychologie, antropologie, economie of rechtswetenschap, beschouwen dat evenzeer als een centraal kenmerk van menselijk gedrag. Wat de sociologie onderscheidt, is dat ze vertrekt vanuit die sociale verbanden. In plaats van een sociale groep als een verzameling van individuen te beschouwen, kijkt ze hoe sociale verbanden een voorwaarde zijn voor menselijk gedrag. Anders gezegd, een maatschappij is meer dan de som van het gedrag van de individuen die er deel

van uitmaken. Dit klinkt misschien een beetje vaag, maar zo vergezocht is dat niet.

In contact met anderen

Het is bijzonder moeilijk om ons een situatie voor te stellen waarin we volledig losstaan van anderen. Soms worden we overduidelijk met anderen geconfronteerd – wanneer je staat aan te schuiven aan de kassa, een bericht op social media een like geeft of een plekje zoekt in een overvolle bus. Maar ook activiteiten die we beschouwen als ‘eenzaam’, veronderstellen vaak contact met anderen. Denk maar eens na hoe snel je op zogenaamd eenzame momenten grijpt naar communicatiemiddelen zoals je telefoon.

Indirect in contact met anderen

Bovendien staan we vaak impliciet in contact met anderen zonder dat we het beseffen. Dat is dan indirect, maar daarom niet minder belangrijk. Als we een boek lezen of een serie bekijken, staan we in relatie met de makers daarvan. Op dat moment hangt ons gedrag immers af van deze makers (we zouden het simpelweg niet kunnen lezen of bekijken zonder hun inspanningen), maar ook zij zijn van ons afhankelijk (ze leveren die inspanningen omdat ze een publiek verwachten). Bovendien kunnen we ons al dan niet identificeren met de personages. Ook al zijn die misschien fictief, we herkennen hun gedrag. Dat komt omdat we dat gedrag hebben leren kennen in eerdere sociale ervaringen. En mochten we dat niet geleerd hebben, dan zou een boek lezen of een serie bekijken ook compleet betekenisloos zijn.

Ons handelen blijft sociaal bepaald

Zelfs in situaties waarin we het contact met anderen verbreken – wat heel uitzonderlijk is en eigenlijk alleen lukt als we het heel doelbewust opzoeken, wat al duidelijk maakt hoe normaal sociale contacten zijn – blijven essentiële delen van ons handelen sociaal bepaald. Ook wanneer je alleen een trektocht maakt naar een onbewoonde bergtop, waar geen mobiele netwerkdekking is, blijft je gedrag in grote mate sociaal. Zo blijf je waarschijnlijk wel kleren dragen, zelfs als het warm genoeg is en er in de wijde omtrek geen ander mens te bekennen is. Anders zou je je een beetje raar voelen. Het feit dat naakt raar aanvoelt, komt omdat je dat zo geleerd hebt in de omgang met anderen. Geen kleren dragen is alleen gepast in heel specifieke omstandigheden en daar valt een tocht door de bergen niet onder. En natuurlijk blijf je ook gewoon nadenken. En dat doe je in een bepaalde taal, waarvan je de woorden niet zelf hebt uitgevonden, maar hebt geleerd van anderen.

Kortom, achter de eenvoudigste dingen die we doen, gaat vaak een immense keten van contacten en relaties schuil en die hebben onmiskenbaar een effect op ons gedrag. Als je dat beseft, is het niet zo vreemd meer om te vertrekken vanuit die sociale contacten om ons gedrag als mensen te begrijpen. De sociologie gaat er zelfs van uit dat ons gedrag slechts betekenis krijgt omdat het zich afspeelt binnen sociale verbanden. We kunnen ons gedrag dus pas echt begrijpen als we zicht hebben op hoe het vorm krijgt binnen sociale relaties. Dit is echter gemakkelijker gezegd dan gedaan. Het veronderstelt een wat ongewone manier om naar de dingen rondom ons te kijken. Daar gaan we in het volgende deel op in.

Deze man loopt wél bloot door de bergen. Het valt je waarschijnlijk meer op dat hij naakt is dan, pakweg, hoeveel bergtoppen er in de achtergrond te zien zijn. Dat zegt al wel iets over hoe uitzonderlijk het is om iemand naakt een bergtocht te zien maken.

Sociologische verbeeldingskracht

Hoewel we onszelf vooral beschouwen als een uniek individu, ontleen we veel van de kenmerken die ons uniek maken aan sociale verbanden. We hebben een bepaalde smaak in kleren en muziek, we voelen ons Nederlander, we zijn supporter van een voetbalploeg, we hebben een bepaald diploma behaald enzovoort. Het zijn de kenmerken die ons maken tot wie we zijn en die duidelijk maken dat we verschillen van anderen. Ze vormen onze identiteit. Echter, op basis van die kenmerken lijken we ook op anderen, want we geven er tevens mee aan dat we behoren tot bepaalde groepen (fans, supporters, mensen met een bepaald diploma). We zijn dus niet zo maar uniek, wat ons bijzonder maakt lijkt eerder een verzameling van lidmaatschappen van uiteenlopende groepen.

Bij veel van die lidmaatschappen staan we echter nauwelijks stil in onze dagelijkse bezigheden. Het zou ontzettend vermoeiend zijn, zo niet onmogelijk, om er constant rekening mee te houden. Om het ruimere plaatje te zien, moeten we gericht zoeken naar het effect van de sociale verbanden waarvan we deel uitmaken op ons gedrag. Dat wil zeggen dat we niet alleen moeten letten op het individu, maar op hoe dat individu zit ingebed in tal van groepen en relaties. C. Wright Mills (2000) noemde dit sociologische verbeeldingskracht. Dat betekent natuurlijk niet dat we onszelf iets wijsmaken, maar wel dat we tegen ons intuïtief aanvoelen moeten ingaan. In de casus hierna wordt dat duidelijk.

**Sociologische
verbeeldings-
kracht**

Net als zovelen

Vincent en Myrthe zijn al ruim vijftien jaar samen. Ze leerden elkaar kennen toen ze nog student waren. Ze hebben een huis in Amstelveen, waar ze wonen met hun twee kinderen. Vincent werkt als consultant bij een gerenommeerd kantoor in Amsterdam. Myrthe had een vergelijkbare baan, maar toen ze kinderen kregen, besliste zij enkele jaren thuis te blijven. Nu de kinderen naar school gaan, wil ze wel weer parttime aan de slag. In het weekend gaan ze graag nog eens stappen in de stad. De kinderen worden dan opgevangen door Vincents ouders, die in een dorp buiten Amsterdam wonen.

Het stel dat hier beschreven wordt, is bepaald niet bijzonder. Hoewel Vincent en Myrthe zelf voor hun situatie hebben gekozen, lijkt die toch opvallend duidelijk op de situatie van vele anderen. Misschien kun je daarom zelf ook wat verdere details invullen. Je kunt je vermoedelijk wel een voorstelling maken van hoe ze eruitzien, welke kleren ze dragen, welke hobby's ze hebben, met wat voor auto ze rijden en waar ze uitgaan. Dat deze situatie zo herkenbaar is, is immers geen toeval en voor sociologen zelfs goed te begrijpen. Bijvoorbeeld dat Vincent en Myrthe elkaar leerden kennen als student. Mensen beginnen natuurlijk een relatie met iemand waarmee het 'klikt', maar dat gebeurt vooral tussen mensen die in bepaalde opzichten op elkaar lijken en op dezelfde manier tegen de dingen aankijken. En omdat bepaalde lagen van de bevolking makkelijker toegang hebben tot bepaalde onderwijsniveaus en de specifieke opleidingskeuze afhangt van interesses, komen mensen in hun opleiding vaak gelijkgestemden tegen. Dat Myrthe – en niet Vincent – stopt met werken om voor de kinderen te zorgen is evenmin een toeval. Hoewel het aandeel hogeropgeleide vrouwen de voorbije jaren stilaan het aandeel van de mannen evenaart, wordt zorg voor kinderen toch nog meer gezien als een vrouwelijke aangelegenheid, waardoor vrouwen op de arbeidsmarkt een achterstand blijven houden. Ook waar dit stel en hun ouders wonen, hoeft niet te verbazen. Jonge stellen verblijven graag in de stad, waar veel uitgaansgelegenheden zijn. Maar wanneer ze een gezin vormen, hebben ze meer ruimte nodig en zoeken ze dus naar een betaalbare optie net buiten de stad, waar het verkeer bovendien veiliger is en waar veel scholen zijn (omdat er zoveel gezinnen wonen). Wanneer ze ouder worden, hebben ze minder behoefte om snel in de stad te kunnen zijn en zoeken ze de rust op van een landelijkere gemeente.

Hoewel mensen zichzelf vooral individuen voelen en zeer bewust hun eigen keuzes maken, lijken die keuzes toch tot op grote hoogte beïnvloed door tal van omstandigheden waar ze geen vat op hebben. Pas als we er zeer bewust op gaan letten – en ook weten waarop we moeten letten – wordt duidelijk hoe dingen die mensen als hoogstpersoonlijk aanvoelen, zoals voorkeuren, meningen, problemen, maar ook prestaties en zelfs gevoelens, door en door gekleurd zijn door de sociale verbanden en contacten waar ze deel van uitmaken of van hebben uitgemaakt. Sociologische verbeeldingskracht komt neer op het inzichtelijk maken van die dynamieken. Het voorbeeld hiervoor schetste een situatie die misschien banaal lijkt, maar die banaliteit is juist het resultaat van tal van factoren die op elkaar inhaken. En natuurlijk kan die sociologische verbeeldingskracht net zo goed toegepast worden op situaties die doorgaans als minder banaal worden beschouwd – armoede, discriminatie en zelfs mentale problemen (want verschillende sociale groepen kampen ook met verschillende problemen). Dan kan het helpen om een probleemsituatie te begrijpen, zodat vervolgens gericht naar een oplossing voor deze situatie kan worden gezocht. Bovendien kan sociologische verbeeldingskracht ook duidelijk maken dat er soms scherpe kanten zitten aan situaties die zogezegd banaal zijn en op die manier mensen bewust maken van problemen waar ze anders te weinig bij stilstaan. Bijvoorbeeld de structurele achterstelling van vrouwen op de arbeidsmarkt. Of het feit dat economisch sterkere gezinnen vaak andere groepen wegdrücken op de woningmarkt, waardoor die genooddaakt zijn naar andere buurten uit te wijken. Bij deze beide problemen staan we verderop in dit boek nog uitgebreid stil.

Met sociologische verbeeldingskracht wordt ook duidelijker hoe de sociologie het woord maatschappij gebruikt. Het is gewoon een korte, handige manier om het te hebben over het feit dat mensen zich in veelvuldige verbanden bevinden (of zich op een zeker moment in bepaalde verbanden hebben bevonden).

Eerst begrijpen, dan doen

In dit boek bieden we een inleiding in de sociologie. Daarbij willen we niet zozeer een overzicht geven van de discipline aan de hand van belangrijke auteurs ('welke socioloog heeft wat gezegd'), maar passen we de sociologische verbeeldingskracht toe op tal van terreinen. Zo hebben we het over ongelijkheid en macht, cultuur, leefstijlen en identiteit, diversiteit en migratie, gender en gezin en de stad en de wijk. Dit zijn binnen de sociologie centrale onderwerpen, maar ook voor sociaal werk zijn ze bijzonder relevant. Ze spelen immers een grote rol in veel van de situaties waarmee je geconfronteerd zult worden als sociaal werker. De nadruk ligt dus op hoe sociale verbanden in die domeinen een impact hebben, zodat je hier als sociaal werker bewust van bent en er op gepaste manier mee om kunt gaan. Zo zul je leren hoe verschillende vormen van migratie ervoor zorgen dat de situatie van migranten grondig kan verschillen. Of hoe evoluties binnen de stad nadelig uitpakken voor sommige groepen.

Wel is het belangrijk om te beseffen dat het de sociologie er vooral om te doen is om het sociale te begrijpen. Hoewel sociologen vaak (gevraagd, maar ook ongevraagd) advies leveren, is het doorgaans niet hun bevoegdheid om te bepalen hoe die kennis vervolgens wordt ingezet om bepaalde problemen aan te pakken. Dat de sociologie zelf zelden pasklare concrete richtlijnen voorstelt, is eigenlijk makkelijk te begrijpen. Het heeft er vooral mee te maken dat de sociologie een wetenschap is en dus probeert neutraal te blijven. Het gevolg daarvan is dat ze geen partij kiest en meerdere perspectieven aan bod laat komen. Sociologen kunnen dus wel bepaalde problemen identificeren en kijken hoe die veroorzaakt worden, maar vaak zijn er verschillende oplossingen mogelijk. Als schrijvers van dit boek willen we onze mening niet aan jou opdringen. We geven dan liever duidelijk aan waar de meningsverschillen zitten en welke dingen je op verschillende manieren kunt benaderen. Daarom stellen we je in de loop van dit boek ook af en toe dilemma's voor, waarmee we je uitnodigen om zelf je standpunt te bepalen.

Sociaal probleem

Denk bijvoorbeeld aan een sociaal probleem zoals armoede. Weinig mensen zullen ontkennen dat armoede een probleem is, maar er is veel minder eensgezindheid over hoe je het bestrijdt. Volgens sommigen heb je het niet helemaal zelf in de hand of je veel geld hebt of niet en hangt het – minstens deels – af van de omstandigheden waarin je opgroeit. Dat leidt dan tot de conclusie dat degenen die het goed hebben solidair moeten zijn met wie het moeilijker heeft en een deel van hun inkomsten moeten afstaan (in de vorm van belastingen). Hoe dat geld besteed moet worden, biedt echter op zich ook weer stof tot discussie, want moet je er vooral een zogenoemd 'sociaal vangnet' mee financieren zodat mensen die in armoede dreigen te verzeilen toch nog verzekerd blijven van een minimaal inkomen? Of moet je het vooral gebruiken om kwaliteitsonderwijs betaalbaar te houden? Volgens anderen moeten mensen vooral worden aangespoord om zelf armoede te vermijden door hard te werken. Dat leidt dan soms tot de conclusie dat je mensen vooral niet te veel moet 'pamperen', want als je ze te veel

geeft, verdwijnt misschien de stimulans om zelf nog inspanningen te leveren. Bovendien, als je te veel belastingen heft bij de grootverdieners, dan ontmoedig je volgens sommigen ook ondernemerschap. Waardoor er weer minder banen zijn voor mensen die op zoek gaan naar werk.

DILEMMA

Moet de overheid er vooral voor zorgen dat de economie floreert door de belastingen laag te houden, vanuit het idee dat er dan meer werkgelegenheid komt voor mensen die anders in armoede belanden? Of moet de overheid er vooral voor zorgen dat er niet te veel ongelijkheid is?

Het voorgaande maakt duidelijk dat voor een sociaal probleem zich soms verschillende oplossingen aandienen. Voor een deel heeft dat ermee te maken dat de maatschappij behoorlijk ingewikkeld is door het samenspel van zoveel verschillende verbanden. Daarom zijn er ook tussen sociologen vaak grondige discussies over hoe een probleem nu precies begrepen moet worden. Misschien nog belangrijker is dat het soms gewoonweg niet objectief valt vast te stellen wat de meest gepaste oplossing is en dat het vooral afhangt van hoe iemand zich de ideale maatschappij voorstelt. Dit noemen we dan ideologie en die kan nogal eens verschillen. Dit komt duidelijk tot uiting in politieke voorkeuren. Immers, het belangrijkste verschil tussen politieke partijen zit in de manier waarop ze voorstellen om bepaalde belangrijke problemen op te lossen. Het is dus aan verkozen politici om de beleidsbeslissingen te nemen die hun stemmers het zinvolst lijken. Daarbij helpt wetenschappelijke kennis. In plaats van louter op een buikgevoel te vertrouwen ('sommigen willen gewoon niet werken'), kan de sociologie inzicht bieden in waar een probleem vandaan komt. Dit kan politici helpen om maatregelen te treffen die ook echt iets uithalen (en vervolgens kunnen sociologen weer kijken wat de effecten van die maatregelen zijn). Maar dat lukt natuurlijk alleen als de sociologie niet vooringenomen is. Daarom is het zo belangrijk dat sociologen proberen hun neutraliteit te bewaren, zelfs al zorgt dat ervoor dat ze soms overdreven genuanceerd of zelfs ronduit onbeslist overkomen.

Ideologie

Dit is ook de reden waarom sociologie nuttig is voor jouw werk als individuele sociaal werker. Niet omdat het je concrete oplossingen kan aanreiken voor de situaties die je zult tegenkomen. Wel omdat het je kan helpen te begrijpen waar een bepaald probleem vandaan komt, welke factoren daarin een belangrijke rol spelen en welke minder. De situaties blijven natuurlijk in grote mate uniek, maar ze vertonen vermoedelijk toch wel gelijkenissen met andere situaties en worden op die manier een beetje begrijpelijker. Met andere woorden, door je te oefenen in sociologische verbeeldingskracht en die ook consequent toe te passen (dat doe je na verloop van tijd echter spontaan), krijg je een completer en genuanceerder beeld van een situatie en vind je makkelijker handvatten om problemen aan te pakken. Je zou kunnen zeggen dat de sociologie je misschien geen antwoorden biedt, maar je wel zal helpen om de juiste vragen te stellen. Vervolgens kun jij, vanuit je ervaring en training – maar tot op zekere hoogte ook vanuit je eigen ideologie – op zoek gaan naar een gepaste oplossing.

Waar komt ons gedrag vandaan volgens de sociologie?

Zoals gezegd is de sociologie een gedragswetenschap. Uiteindelijk gaat het erom het gedrag van mensen te bestuderen en te verklaren, maar de nadruk ligt daarbij op de invloed van de omgeving en de maatschappelijke omstandigheden. Voor een goed begrip is het belangrijk om uit te leggen wat we met gedrag bedoelen. We hebben het dan over wat mensen 'doen' in ruime zin. Het gaat dus over handelingen die ze heel bewust verrichten, maar ook over dingen die ze doen uit routine, zonder erbij stil te staan. Als iemand een opleiding kiest, is dat doorgaans een doordachte beslissing waar veel overwegingen aan voorafgaan. Maar eten met mes en vork of tanden poetsen voor het slapengaan zijn dingen die mensen doen zonder nadenken, uit gewoonte. Ook dat is gedrag dat interessant kan zijn voor sociologen, omdat er patronen in zitten. Meerdere mensen doen dat en ze doen het op een identieke manier. En zelfs communiceren – waarbij ideeën worden overgebracht – is een vorm van gedrag.

Uiteraard heeft de sociologie veel aandacht voor gedrag dat kenmerkend is voor groepen. Met andere woorden, wat mensen die tot een bepaalde groep behoren met elkaar gemeen hebben. Zo kijkt de sociologie onder andere naar welk gedrag mensen laten zien wanneer ze in armoede leven. Of hoe het komt dat veel mensen met een boog om daklozen heen lopen. Maar zoals eerder al wel duidelijk werd, gaat het verder dan dat. Ook gedrag dat we zelf ervaren als persoonlijk en onze eigen keuze, probeert de sociologie te verklaren. Waarom steunen mensen iemand als Donald Trump in Amerika? Waarom willen sommigen zwarte piet afschaffen en waarom willen anderen dit figuur juist behouden? Dit is de eigen mening van mensen, ze hebben er vaak goed zelf over nagedacht en kunnen dat ook zelf uitleggen, maar toch zitten er ook in die meningen volgens sociologen patronen die niet louter individueel zijn.

Als sociaal werker ga je (groepen) mensen helpen bij het oplossen van problemen in hun dagelijkse leven, zodat zij zoveel mogelijk deel kunnen uitmaken van de samenleving. Om deze mensen zo goed mogelijk te ondersteunen, is het belangrijk om te kunnen verklaren waarom ze bepaalde keuzes maken – waar hun gedrag vandaan komt.

Volgens de sociologie ligt de oorsprong van ons gedrag voor een groot deel in het feit dat we sociale contacten onderhouden. In tegenstelling tot wat bijvoorbeeld wordt verondersteld door wetenschappers die menselijk gedrag benaderen vanuit de psychologie, wordt volgens sociologen gedrag niet alleen (of vooral) op individueel niveau beslist of zelfs veroorzaakt, maar komt het voort uit het samenspel tussen verschillende mensen. Een belangrijke vraag is dus hoe dat in z'n werk gaat. Hierna gaan we eerst in op de vakgebieden sociologie en sociaal werk. Daarna gaan we in op de vraag hoe we sociaal gedrag kunnen begrijpen en waar het vandaan komt volgens de sociologie.

Sociologie en sociaal werk

Sociologie en sociaal werk zijn twee verschillende vakgebieden. Beide disciplines houden zich bezig met sociale vraagstukken, maar ieder vanuit een eigen rol. Ondanks de verschillen zijn deze twee vakgebieden ook met elkaar verbonden. Maar laten we eerst kijken naar wat de verschillen zijn. Zoals je hebt gelezen is sociologie een wetenschappelijke discipline die

zich bezighoudt met het analyseren van de samenleving en hoe mensen zich binnen groepen gedragen. Sociologen proberen sociale vraagstukken in de samenleving en de maatschappelijke structuren te verklaren. Anders dan sociologie is sociaal werk gericht op het begeleiden en ondersteunen van mensen om hun dagelijkse leven weer op te pakken en mee te doen met de samenleving. En juist de aanleiding van deze ondersteuning is wat sociologie en sociaal werk met elkaar verbindt. Waar de sociologie analyseert en verklaart, daar handelt de sociaal werker.

Laten we eenzaamheid als voorbeeld nemen. Eenzaamheid is een sociaal vraagstuk waar sociologen regelmatig onderzoek naar doen. Ze analyseren en proberen onder andere te verklaren wat de onderliggende oorzaken van eenzaamheid kunnen zijn, hoeveel mensen in eenzaamheid zitten en bij wie eenzaamheid het meest voorkomt. En deze kennis is voor sociaal werkers belangrijk. Als blijkt dat eenzaamheid een veelvoorkomend probleem is en bij specifieke groepen meer voorkomt, kan dit een signaal zijn voor sociaal werkers om daar meer aandacht aan te geven. Sociaal werkers zijn in dat geval de professionals die zich inzetten om eenzaamheid onder mensen te verkleinen. Dit doen ze door gebruik te maken van de sociologische verklaringen; sociaal werkers kunnen in hun werk niet zonder sociologische verklaringen en analyses.

Maar de verbondenheid tussen sociaal werk en sociologie werkt ook de andere kant op. Sociaal werkers staan met twee benen in de samenleving en dichtbij de mensen. Vaak zijn het sociaal werkers die de eerste signalen opvangen. En juist deze signalen zijn voor sociologen belangrijk om het vraagstuk verder te analyseren en te verklaren.

1.3 Sociaal gedrag als rollenspel

We vertelden al dat onze sociale contacten volgens de sociologie een effect hebben op ons gedrag. Dit brengt ons bij een eerste belangrijke vraag: Op welke manier passen we ons gedrag aan aan anderen en waarom? Volgens de sociologie valt dat te begrijpen door het sociale gedrag van mensen voor te stellen als een rollenspel.

Interactie en rollen

We vertelden dat we vaak in contact staan met anderen, zelfs zonder dat we het zelf beseffen. Echter, wanneer we het over sociale contacten hebben, denken we toch in de eerste plaats aan situaties waarin we omgaan met andere mensen in de meer letterlijke zin. Dat noemen we dan interactie. We staan even stil bij deze 'basisvorm' van sociaal contact, omdat dit al veel kan duidelijk maken over hoe het sociale een impact op ons heeft.

Uiteraard denken we bij interactie vooral aan gesprekken van persoon tot persoon, maar net zo goed kan het gaan over telefoongesprekken of andere vormen van communicatie waarvoor we technologie nodig hebben. Bovendien hoeven we voor interacties niet noodzakelijkerwijs te communiceren (in de strikte zin van spreken of schrijven) – ook wanneer we slechts kort blikken uitwisselen of zelfs wanneer we heel erg proberen om elkaar te negeren (denk maar aan een lift), staan we op een bepaalde manier in interactie met elkaar. In de meest ruime zin kun je spreken van interactie wanneer mensen zich bewust zijn van elkaar en hun gedrag op elkaar richten.

De meeste mensen komen dagelijks in tal van uiteenlopende interacties terecht. Opvallend is wel dat we die verschillende interacties vaak op andere manieren aanpakken. Met verschillende mensen ga je op verschillende manieren om. Zo gedraag je je anders tegenover een docent dan tegenover je ouders. Stel je maar eens voor hoe je vrienden zouden reageren als je tegen hen zou spreken zoals tegen een docent. En met een medewerker aan de kassa in de supermarkt verloopt het contact ook weer anders. Dat lijkt misschien evident, maar ergens is het ook vreemd. Zoals eerder al werd aangehaald, voelen we ons immers wel doorgaans onszelf. Het lijkt er echter eerder op dat we de hele dag door verschillende versies van onszelf neerzetten.

Verschillende rollen

Rollen

Sociologen beweren, vanwege al die versies die we van onszelf neerzetten, dat mensen in diverse situaties rollen spelen. Bij verschillende situaties horen verschillende gedragingen. En dat kan soms vrij ver gaan. Zo passen we onze taal aan door meer of minder moeilijke woorden te gebruiken en meer 'gekuist' te spreken. Met je vrienden in de kroeg komt overdreven letten op je taalgebruik over als aanstellerij, maar bij een sollicitatiegesprek doe je het wel. Ook lachen we in het bijzijn van sommige mensen uitbundiger. Dat is zeker niet alleen zo als we ons meer op ons gemak voelen. Vaak doen we het juist wanneer we te maken hebben met iemand die we net hebben leren kennen en we niet helemaal zeker van onszelf zijn (zoals een meisje of jongen waar je een oogje op hebt). In sommige situaties stellen we ons onderdaniger op dan in andere en zelfs onze lichaamshouding verschilt dan.

Attributen

Attributen

Bovendien horen er bij die verschillende rollen ook attributen: toebehoren die ons helpen een rol vorm te geven. Op een familiefeest draag je waarschijnlijk geen rugzak, terwijl je je op school zonder rugzak misschien zelfs wat ongemakkelijk voelt. Ook trekken we afhankelijk van de gelegenheid andere kleding aan. Als je een baantje in een winkel hebt, draag je daar misschien bedrijfskleding die je niet zou aantrekken voor een avondje stappen. Maar zelfs als je gewoon van plan bent om thuis een dagje op de bank door te brengen, doe je vermoedelijk andere kleren aan dan op een schooldag.

Een duidelijk voorbeeld van een rol is de rol van politieagent. Wanneer ze in functie zijn, vertonen agenten een bepaald gedrag. Dat is zelfs zichtbaar aan hun lichaamshouding – benen licht uit elkaar, armen op de rug. Het uniform, de dienstwapens en patrouillevoertuigen zijn de attributen die agenten gebruiken bij de uitvoering van hun rol.

Waarom spelen we rollen?

We spelen dus rollen, hoewel we ons daar vaak niet eens van bewust zijn. Toch is er wel een belangrijke reden voor. Het zorgt ervoor dat sociale interacties min of meer ordelijk verlopen. Dat geldt zowel voor formele en afstandelijke contacten, als voor informele contacten onder bekenden, al is het daar vaak minder duidelijk merkbaar. Vrienden en familie kennen we immers door en door omdat we zo vaak met hen in contact komen. We weten dus vrij goed wat we in hun bijzijn kunnen doen en hoe ze daarop zullen reageren. Maar vaak komen we in situaties terecht waar we interactie moeten aangaan met wildvreemden. Dan kunnen we dus niet afgaan op eerdere ervaringen.

Verwachtingen

In interacties met wildvreemden weten we doorgaans wel in wat voor soort situatie we ons bevinden en welk soort personen je daar kunt aantreffen. Je kent misschien de medewerker aan de kassa niet, maar je bent al eerder in een winkel geweest. Je weet dus wel in grote lijnen wat je van die situatie kunt verwachten, omdat je de rollen kent die mensen er spelen. Dat is namelijk de kern van de zaak – de rollen die in een situatie worden gespeeld, laten verwachtingen toe over wat er gaat gebeuren. Je weet wel ongeveer dat de winkelier vooral wil verkopen en daarom doorgaans vriendelijk en behulpzaam is, misschien een praatje met je maakt, maar uiteindelijk zal willen dat je betaalt.

Verwachtingen

Rollen zijn complementair

Je weet dus ook dat die persoon eveneens verwachtingen van jou heeft. Op basis daarvan kun jij je gedrag aanpassen, want ook jij speelt een rol in de ogen van die persoon – de rol van klant. Het werkt dus in twee richtingen. We zeggen dan ook dat rollen complementair zijn: ze veronderstellen elkaar. Zo heeft het geen zin om je te gedragen als student als er geen docent in de buurt is. Maar omgekeerd geldt evenzeer dat de rol van docent vrij absurd zou zijn zonder studenten. De rol van ouder heeft geen betekenis zonder kind en ook kinderen leren al vrij snel hoe zij zich moeten gedragen tegenover hun ouders (en jonge kinderen vergissen zich nog wel eens door dezelfde verwachtingen te hebben van mensen die níét hun ouders zijn). En ook als sociaal werker speel je een rol, die complementair is met de rol van cliënt.

Rollen zijn dus in feite niet meer dan de wederzijdse verwachtingen die personen in situaties van elkaar hebben. Uiteraard zijn sommige rollen wel een stuk uitgebreider dan andere. De rol van vriend, ouder, docent, leidinggevende of politieagent moet in een groot aantal, zeer uiteenlopende situaties worden gespeeld. Er horen dus ook zeer veel verwachtingen bij. Andere rollen zijn eerder beperkt en spelen we maar kort. Als je bijvoorbeeld iemand voorbij wilt op het trottoir, speel je ook een soort rol. Er horen immers verwachtingen bij hoe je die korte handeling uitvoert. Je schuurt niet net langs personen die je voorbijloopt en je kijkt hen niet strak aan terwijl je het doet. Eerder maak je een boog langs zo'n persoon die net iets groter is dan strikt noodzakelijk en je mijdt oogcontact. De reden is simpelweg dat je iets doet wat doorgaans niet als aangenaam wordt ervaren en zou kunnen worden opgevat als kritiek ('je bent te traag'), maar die boodschap wil je niet geven. Daarom probeer je zo weinig mogelijk contact te maken om toch maar niet de indruk te wekken dat je je ergens aan stoort. Dat

Civil disattention

heet dan 'civil disattention' – negeren uit beleefdheid. Wanneer de handeling is afgerond, laat je de bijbehorende rol los en ga je je gedragen volgens de verwachtingen van de volgende situatie waarin je je bevindt. Zo kun je het verloop van je dag begrijpen als een constant wisselen van de ene rol naar de andere.

Rolovertreiding

Door ons gedrag aan te passen (bijvoorbeeld door het toepassen van 'civil disattention' in kortdurende situaties) zorgen rollen ervoor dat sociale contacten doorgaans tamelijk gesmeerd verlopen. Tot iemand 'uit zijn rol valt' en niet voldoet aan de verwachtingen. Dit noemen we dan een rolovertreiding. Dat leidt tot ongemakkelijke situaties omdat mensen er zo sterk op rekenen dat anderen zich 'zoals te verwachten' zullen gedragen. Het verbreken van de verwachtingen zorgt er dan voor dat ze even van de kaart zijn. Dat is ook wel de reden waarom rolovertreidingen een erg dankbare bron voor humor zijn. Zo draaien verborgen camera-programma's op televisie vaak volledig om het vastleggen van reacties van voorbijgangers op acteurs die zich ongepast (en daarom schijnbaar absurd) gedragen. Vaak zullen mensen afkeuring laten merken om het gedrag van de overtreder terug te brengen naar de gewenste verwachtingen – door te fronsen, geïrriteerd te reageren of zelfs boos te worden. Rolovertreidingen resulteren dus soms in ruzie. Wanneer iemand weigert te betalen in een winkel, wordt de winkelier boos. Een uitsmijter bij een club kan hardhandig worden als iemand zich niet voegt naar zijn instructies. En wanneer pubers zich opstandig gedragen, dan reageren hun ouders streng. Mensen begaan rolovertreidingen vaak onbewust. Dat komt dan omdat ze simpelweg niet goed weten wat er van hen verwacht wordt. Sommige mensen weten niet dat je niet te uitbundig moet zijn voor de deuren van een club. Maar het gebeurt ook dat mensen die een rol overtreden zich daar goed van bewust zijn. Ze weten wat er van hen verwacht wordt, maar zijn het daar niet mee eens. Pubers dagen het gezag van hun ouders bijvoorbeeld soms zeer doelbewust uit. Ze beseffen echter heel goed wat de gevolgen kunnen zijn en maken zich op voor een conflict.

Impression management

Het feit dat mensen soms gericht de verwachtingen negeren, brengt ons meteen ook bij het besef dat mensen over rollen hebben. Zoals gezegd spelen we rollen vaak spontaan, zonder daar bewust bij stil te staan. Er zijn echter ook veel situaties waarin we ons zeer bewust zijn van onze rol en dat biedt de mogelijkheid om die ook zelf te sturen. Gezien het voorgaande zou je misschien de indruk kunnen krijgen dat je eigenlijk weinig vat hebt op je eigen doen en laten, want de rollen die je wordt verondersteld te spelen liggen toch al vast en daar kun je je alleen maar naar voegen. Tot op zekere hoogte beperken rollen inderdaad onze bewegingsvrijheid, maar dat neemt niet weg dat je toch nog zelf een zekere invulling kunt geven aan je rol. Veel rollen kun je op uiteenlopende manieren spelen. Zo zijn er wel wat minimale verwachtingen van wat je hoort te doen als docent, maar je kunt kiezen of je een joviale of een streng-maar-rechtvaardige docent bent. In feite komt dat erop neer dat je probeert om het beeld dat anderen van je hebben actief te sturen. Je bent dan heel nadrukkelijk bezig met de juiste indrukken te geven en op die manier probeer je eigenlijk controle te krijgen over de verwachtingen van anderen. Dit noemen we 'impression management'. In die zin is rollen spelen dus ook echt een acteerprestatie.

Rolovertreiding

Vaak doe je dat om een zo voordelig mogelijke versie van je rol neer te zetten. Je wilt bijvoorbeeld door je docent niet zomaar gezien worden als een student (stil zijn, aandachtig luisteren, een vraag stellen als je iets niet begrijpt), maar als een ijverige en zelfs briljante student. Dus meet je je een serieus gezicht aan, beweeg je je hoofd om te laten zien dat je het ergens mee eens bent en stel je liever geen vragen als je het niet begrijpt, maar vooral als je iets kunt toevoegen aan wat de docent zojuist heeft verteld. Ook sociaal werkers hebben vaak te maken met impression management. Zelf willen ze immers het vertrouwen wekken van hun cliënten en daarom stellen ze zich doelbewust empathisch op. Maar ze kunnen ook inschatten dat bij sommigen een kordatere houding meer resultaat zal sorteren en dus passen ze in die gevallen gericht hun gedrag aan. En ook hun cliënten beheersen die techniek vaak. Om iets voor elkaar te krijgen, maken ze een inschatting van de sociaal werker tegenover hen en stellen ze zichzelf strategisch voor op een bepaalde manier (als onderdanig, een slachtoffer enzovoort).

Impression management in nieuwe situaties

Impression management gebruiken we echter ook wanneer een rol moeite kost en we niet gewoon kunnen vertrouwen op de automatische piloot. We beseffen immers zeer goed wat er verwacht wordt en voelen een druk om daaraan te beantwoorden. We passen ons gedrag dan doelgericht aan op basis van wat (we denken dat) van ons verwacht wordt en houden daarbij vaak ook nauwlettend in de gaten hoe erop wordt gereageerd. Zo kunnen we bijsturen. Dit gebeurt wanneer we ons op onvertrouwd terrein begeven, in een nieuwe situatie. Hoewel we dan vooral de indruk hebben dat het ongemakkelijke, wat geforceerde gevoel dat we ervaren ligt aan het feit dat we in die situaties ook vaak met nieuwe mensen te maken krijgen, ligt het toch vooral aan wat voor situatie het is. We weten gewoon niet zo goed hoe de rolverdeling is. Wanneer je start met een nieuwe baan, weet je bijvoorbeeld vaak niet zo goed wat de gewoontes onder collega's zijn. Moet je je serieus houden of mag je al eens een grapje maken? En wat voor grapje? En hoeveel? Vaak kun je al snel aan de reacties aflezen wat past en wat niet. Dat gaat vlotter naarmate je vaker in dat soort situaties terecht komt. Bij een eerste baan gaat het nog gepaard met onzekerheden en zelfs stress, maar bij je volgende baan heb je meteen al wat meer zelfvertrouwen. Hoeveel impression management je dan nodig hebt, hangt dus af van hoe vaak je een bepaalde of vergelijkbare rol al hebt gespeeld. Bij nieuwe rollen moet je zoeken, maar bij vertrouwde rollen vergeet je vaker dat je ze speelt (en dan beseft je ook minder dat je ze aanneemt en dus wisselt van de ene naar de andere rol).

Impression management in professionele rollen

Wanneer bewust impression management nodig is, kost dat wel wat moeite. Zeker omdat de rollen in sommige situaties ook strakker vastgelegd zijn. Zo zijn rollen die je professioneel speelt – omdat ze bij een bepaalde baan horen – vaak dwingender. Bij vrienden wordt het makkelijker getolereerd als je eens een rothumeur hebt, maar op je werk moet je je 'professioneel' blijven gedragen. Dat hangt vooral af van het verschil in reactie. Je vrienden zullen het je wel laten merken dat ze het niet leuk vinden dat je de sfeer verpest, maar daar blijft het bij. Maar een winkelbediende die een klant afsnauwt zet z'n baan op het spel. Impression management is dus in professionele rollen doorgaans belangrijker. Het gevolg is wel dat het al snel

vermoeiend wordt om constant te bewaken dat je wel aan de verwachtingen voldoet. Daarom is er in dat soort situaties vaak een plek om even stoom af te blazen. In het magazijn van een winkel, de koffiekamer van een kantoor of de dienstwagen van een politiepatrouille wordt er vaak veel minder respectvol gepraat over klanten, collega's, overtreders enzovoort. Ze bieden de mogelijkheid om de aspecten van een rol die de meeste moeite kosten, kortstondig schaamteloos aan de kant te zetten. Ook daarin lijken rollen op acteerprestaties en het sociale leven op een groot toneelstuk, waar de acteurs af en toe even verdwijnen in de coulissen. Maar ook in de coulissen gelden er verwachtingen. Wie daar te hard vasthoudt aan de 'professionele' rol, wordt niet meteen gezien als een leuke collega. Binnen de sociologie spreken we dan ook van frontstage- en backstage-gedrag. In de frontstage zet je je publiek zichtbare rol neer, zoals een acteur op een podium. Een ober gedraagt zich bijvoorbeeld tegenover de klanten ('het publiek') vriendelijk, beleefd en behulpzaam. In de backstage, de coulissen, onderhoud je het contact met je team van mede-acteurs. In de keuken gaat de ober om met de andere obers en de koks. Daar kan gemopperd worden over veeleisende klanten of gelachen om hun slechte tafelmanieren. Zowel front- als backstage horen bij bepaalde rollen, al gelden er andere verwachtingen.

Frontstage- en backstage- gedrag

Respectloos

Lisanne werkt sinds enkele maanden binnen een team van thuisverzorgers. Zij en haar collega's gaan langs bij ouderen om een handje te helpen. Ze maken het eten klaar, doen af en toe een kleine boodschap en helpen bij de persoonlijke hygiëne. Lisanne voelt zich helemaal in haar element. Ze geniet van de gesprekjes en ervaart enorme voldoening van haar werk. En ze wordt ook gewaardeerd ('wat ben je toch een lief kind'). Lisanne en haar collega's hebben een app-groep om praktische afspraken te maken, maar Lisanne merkt dat velen er ook hun beklag doen. Sommige 'klanten' kunnen immers nogal veeleisend zijn – bij de een moeten de aardappelen zus, bij de ander zo. Soms worden er in de app-groep zelfs dingen gezegd die ronduit grof zijn. Wanneer Lisanne het een keer te erg vindt worden, besluit ze er iets van te zeggen. Ze stuurt haar collega's een bericht waarin ze om een minimum aan respect vraagt. Er komen geen reacties en de dagen daarna merkt Lisanne dat er veel minder wordt gepost in de app-groep. Enkele weken later komt ze toevallig te weten van een oudere collega dat er een andere app-groep is opgericht waarvoor Lisanne niet werd uitgenodigd. De collega vindt het lastig, maar geeft toe dat het waarschijnlijk wel te maken heeft met het vermanende bericht dat Lisanne stuurde. Wanneer Lisanne nogmaals haar standpunt verdedigt, zegt haar collega: 'Ach meisje, het is mooi dat je zo idealistisch bent, maar je moet nog veel leren.'

DILEMMA

Vind je dat Lisanne gelijk heeft en dat het gedrag van haar collega's weinig professioneel is? Of kun je er begrip voor opbrengen dat haar collega's achter de rug van hun klanten lelijke dingen zeggen?

Nog los van de vraag of het gedrag van de collega's van Lianne uit de casus begrijpelijk is of niet, zegt het veel over backstage-gedrag dat ze wordt uitgesloten van de nieuwe app-groep. Blijkbaar geldt er onder die collega's wel een verwachting dat je als team roddelt. Dat is dus een onderdeel van de manier waarop ze hun rol invullen, niet zozeer ten aanzien van hun klan-ten, maar ten aanzien van elkaar.

Rolconflict en rollenpatronen

Het feit dat je je rol zelf tot op zekere hoogte kunt invullen, betekent ook dat je de grenzen kunt aftasten en dan kijken wat er gebeurt. Hoewel dat soms op subtiele afkeuring kan rekenen, wordt het ook vaak geapprecieerd. Zo kun je vriendschappen sluiten op je werk. Hoewel de rollen van vriend en van collega behoorlijk verschillen, kun je elementen van de ene in de andere smokkelen, zodat ook de wederzijdse verwachtingen wat worden bijgesteld. Mensen die zich een rol helemaal eigen hebben gemaakt, voelen zich vaak als een vis in het water wanneer ze hem spelen. Ze weten goed welke verwachtingen het belangrijkste zijn en welke zonder veel problemen overtreden kunnen worden. Vergelijk het met topvoetballers. Die weten goed welke overtredingen niet te zwaar bestraft worden en dus maken ze die soms doelbewust als ze denken dat zij (of hun ploeg) daar hun voordeel mee kunnen doen. Op die manier krijgen interacties tussen specifieke personen een unieke vorm en als het op grote schaal gebeurt, kan het zelfs normaal worden. Zo is de rol van collega of docent een stuk minder formeel dan enkele decennia geleden. Het wordt tegenwoordig zelfs niet meer gewaardeerd als je je in die rollen te afstandelijk opstelt.

Rolconflicten

Als je elementen van verschillende rollen gaat combineren, dreigt er alleen wel een rolconflict. Daarover spreken we wanneer de verwachtingen van bepaalde rollen elkaar in de weg gaan zitten. Zo is het moeilijk om als leidinggevende ook bevriend te zijn met je medewerkers, want een leidinggevende moet soms een berisping kunnen geven, terwijl een vriend dat vooral niet mag doen. Voor sociaal werkers liggen rolconflicten vaak op de loer. Ze moeten natuurlijk het vertrouwen winnen van hun cliënten en dat doen ze dan dikwijls door informeel met hen om te gaan. Dit werkt vaak goed, maar als de omgang te vriendschappelijk wordt, kan dat de rol van sociaal werker bemoeilijken. Wie bijvoorbeeld met jongerengroepen werkt, zal met sommige van die jongeren soms een betere klik hebben dan met anderen, maar dat mag natuurlijk niet uitmonden in het bevoordelen van bepaalde cliënten. Bovendien brengt het ook de rolverdeling zelf in het gedrag. Omdat de cliënten een complementaire rol moeten spelen, zullen zij hun verwachtingen gaan aanpassen aan vriendschappelijk gedrag en ook de rol van cliënt loslaten. Dat kan dan leiden tot te hoge of gewoonweg misplaatste verwachtingen (ze kunnen gaan rekenen op hulp buiten de werkuren, of financiële hulp, of zelfs verliefd worden op die aardige, stabiele en begripvolle sociaal werker). Het is dus belangrijk dat sociaal werkers zich bewust blijven dat ze een professionele rol spelen, daarvan de verwachtingen bewaken en die, indien nodig, ook duidelijk maken.

Rollenpatronen

Sommige rollen zijn makkelijker met elkaar te verzoenen dan andere. Je zou kunnen zeggen dat de verwachtingen die erbij horen meer compatibel zijn. Zo is de rol van ouder makkelijker te combineren met de rol van leer-

Rolconflict

kracht dan met de rol van bedrijfsleider. Van een leerkracht wordt het immers normaal gevonden dat deze 's avonds en in het weekend niet werkt en aandacht besteedt aan zijn of haar gezin, terwijl van een bedrijfsleider verwacht wordt dat die er geen probleem mee heeft om een belangrijke vergadering te beleggen buiten de kantooruren of om enkele dagen op zakenreis te gaan. Wanneer een stel rollen vaker wordt gecombineerd door bepaalde personen, spreken we van rollenpatronen. Dat betekent dan vaak meteen ook dat men van iemand die één van die rollen speelt, ook verwachtingen heeft die eigenlijk bij andere rollen horen. Zo zal van een politieagent sneller verwacht worden dat hij ook een strengere vader is of niet veel heeft met kunst. Terwijl dat dingen zijn die eigenlijk volledig losstaan van elkaar. Rollenpatronen hebben dus meestal wel wat te maken met stereotypes. Kenmerken worden zonder goede reden met elkaar in verband gebracht. Maar omdat verwachtingen van verschillende rollen binnen een rollenpatroon met elkaar verbonden raken, gaan mensen zich er soms ook zelf naar gedragen (zolang ze daar zelf geen probleem in zien of er nadeel van ondervinden). Zo gaan mensen die hun rol als ouder belangrijk vinden, makkelijker een baan opzoeken in het onderwijs dan dat ze een topfunctie in een bedrijf najagen.

Bovendien worden sommige rollen vaker gespeeld door vrouwen en andere meer door mannen. De rol van ouder wordt meer in verband gebracht met vrouwen en dat geldt ook voor de rol van leerkracht (althans tegenwoordig, dat was vroeger anders). Van bedrijfsleiders daarentegen wordt nog te vaak verwacht dat ze mannen zijn. Hoewel rollenpatronen op zich niet beperkt zijn tot geslachtsgebonden verwachtingen, wordt het woord traditioneel wel het vaakst gebruikt als we het hebben over man-vrouw-verhoudingen. Ook bij geslachten horen immers verwachtingen en dus kun je die ook beschouwen als (ruime) rollen. De volgende casus illustreert dat.

Twee vrienden gaan hun eigen weg

Lenny en Robin zijn al jaren goede vrienden. Ze groeiden naast elkaar op. Robin is wel een beetje de voortrekker van de twee. Toen hij ging voetballen, volgde Lenny even later ook (maar die bleek erg goed en mocht meteen bij een betere ploeg). Nu ze van de middelbare school af zijn, studeren ze beiden electrical engineering aan de Hogeschool Utrecht. Deze keer was het Lenny die het voortouw nam en was het Robin die volgde. Ze zitten weliswaar niet meer naast elkaar op kamers, maar toch spreken ze nog vaak af om samen een biertje te gaan drinken. Soms zelfs wat te veel, want ze zijn al enkele keren in een dronken gevecht verzeild geraakt en zelfs een keertje opgepakt door de politie. Robins vader moest het toen komen uitleggen op het politiebureau en was razend. Enkele weken geleden ontdekte Robin toevallig dat Lenny een relatie heeft met een jongen. Toen hij dat ter sprake bracht, bleek het zelfs niet de eerste keer. Op zich heeft Robin daar niet eens problemen mee. Hij is vooral teleurgesteld dat Lenny hem dat niet meteen heeft verteld. Na zoveel jaren vriendschap, konden ze elkaar dat soort dingen toch gewoon toevertrouwen? Hij is gewoon bezorgd om z'n buurmeisje. Oh ja, hadden we al gezegd dat Lenny een meisje is?

Op basis van de vermelde kenmerken is het niet zo vreemd dat je misschien veronderstelde dat er twee jongens werden beschreven. Voetballen, bier drinken, agressief gedrag en zelfs de technische studiekeuze worden vaak gezien als beter passend binnen de mannelijke rol, hoewel het zeker niet uitzonderlijk is dat vrouwen die dingen doen. Deze veronderstelling is zelfs zo sterk dat je eraan vast blijft houden wanneer een relatie wordt gesuggereerd die niet 'typisch mannelijk' is (want eveneens volgens de stereotypen hebben jongens een relatie met meisjes en meisjes met jongens – in een later hoofdstuk noemen we dit 'heteronormativiteit').

DILEMMA

De opleiding Social Work wordt vaker gekozen door meisjes dan door jongens. Hoe komt dat volgens jou? Hebben meisjes meer kwaliteiten en interesses die hen geschikt maken voor een baan in het sociaal werk? Of ligt het aan ingebakken rollenpatronen, waarbij de rol van sociaal werker meer past bij de verwachtingen over vrouwen?

1.4 Socialisatie

Hoewel het wel begrijpelijk is hoe rollen het sociale verkeer gesmeerd kunnen laten verlopen, hebben we een belangrijke vraag nog niet beantwoord. Hoe kennen we die rollen en de bijbehorende verwachtingen? Hoe weten we hoe we ons moeten gedragen in een bepaalde situatie en waarom schikken we ons daarnaar? Dit brengt ons bij een cruciale vraag: Hoe kunnen sociale omstandigheden een impact hebben op ons gedrag?

Sociaal zijn moet je leren

In feite hebben we over de voorgaande vragen impliciet al wel iets gezegd. We vertellen immers al dat we vaak min of meer weten wat er verwacht wordt in een situatie, omdat we al eerdere, ongeveer gelijksoortige situaties hebben meegemaakt. Die eerdere ervaringen dienen dus als een soort leerproces. En dat is heel simpel gezegd hoe we ons sociale gedrag vormen – door leerervaringen, waarin positieve reacties van de mensen uit onze omgeving ons gedrag bevestigen en dus aansporen om het te herhalen, terwijl afkeurende reacties ons juist ontmoedigen om bepaalde gedragingen door te zetten. Dit noemen we in de sociologie echter niet zomaar leerprocessen, maar socialisatie. Het gaat namelijk over leren om sociaal te zijn. Ons gedrag raakt sociaal aangepast aan de groepen die voor ons relevant zijn.

Socialisatie

Daarin verschilt socialisatie van andere vormen van leren. Waar het bij een leerproces gaat over kennisoverdracht, gaat het bij socialisatie specifiek over gedrag. Bovendien zijn leerprocessen vaak expliciet (zowel de leerling als de leraar zijn zich ervan bewust dat er iets aangeleerd wordt), terwijl dit bij socialisatie niet per se het geval is. Mensen sturen immers constant hun eigen en andermans gedrag bij, ook zonder dat ze zich daarvan bewust zijn.

Verschillende vormen van socialisatie

We kunnen echter wel een onderscheid maken tussen verschillende vormen van socialisatie op basis van de omstandigheden waarin ze plaatsvinden. Vaak gaat dat ook gepaard met een meer of minder bewuste vorm van leren. We onderscheiden drie vormen van socialisatie: primaire, secundaire en tertiaire socialisatie.

- De eerste vorm van socialisatie noemen we primaire socialisatie, waarbij kinderen de basisvaardigheden van sociaal gedrag verwerven. Deze speelt zich doorgaans af in het gezin. Van hun ouders (maar soms ook broers en zussen of andere familieleden) leren kinderen de basisregels over hoe je moet omgaan met anderen. Dat gaat dan over beleefdheid, dat je sommige mensen kunt vertrouwen en anderen niet, dat je respect moet hebben voor personen in een gezagspositie (de ouders zelf, maar ook bijvoorbeeld een politieagent), hoe je een conflict moet uitvechten (al dan niet met de vuisten) en noem maar op. Hoewel het leren in de primaire socialisatie vaak grotendeels impliciet gebeurt, zonder dat kinderen of hun omgeving zich ervan bewust zijn dat er lessen worden geleerd, valt het effect ervan niet te overschatten. Het legt immers de basis waarop mensen vervolgens verder bouwen. Als kind lijken die dingen vanzelfsprekend: hoe het bij jou thuis is, zo zal het elders ook wel zijn. Pas later krijg je door dat ze bijvoorbeeld bij de burens geen ruzie maken, maar discussiëren. Maar als je thuis hebt geleerd dat het helemaal niet verkeerd is om af en toe te slaan, dan zul je dat vervolgens ook doen buiten je gezin, bijvoorbeeld op school.
- Dat brengt ons bij de tweede vorm van socialisatie, de zogenoemde secundaire socialisatie. Deze vindt plaats in wat ruimere verbanden en is er doorgaans explicieter op gericht om mensen bepaalde vaardigheden bij te brengen. De school (van de peuterschool tot aan het voortgezet onderwijs) is de meest herkenbare plek voor deze vorm van socialisatie. Hoewel het er in het onderwijs in grote mate om draait om leerlingen kennis bij te brengen, valt een groot deel daarvan immers ook te begrijpen als socialisatie. In verschillende fases bereiden de scholen leerlingen namelijk voor om te kunnen functioneren in sociale verbanden. In de kinderopvang gaat het om basisdiscipline en een beperkte vorm van zelfstandigheid. Op de lagere school wordt hierop voortgebouwd door kinderen te leren om schriftelijk te communiceren, maar ook de discipline wordt verder aangescherpt wanneer ze leren om enkele uren per dag stil te zitten op een stoel. In het middelbaar onderwijs wordt een start gemaakt met leerlingen klaar te maken voor de arbeidsmarkt, door ze meer specifieke vaardigheden aan te leren en ook samenwerking te bevorderen. En in het voortgezet onderwijs worden studenten uiteindelijk klaargestoomd voor bepaalde professionele posities. Secundaire socialisatie beperkt zich echter niet tot het onderwijs alleen. Ook in sportclubs, vriendengroepen of op werkplekken gaan mensen door met het verwerven van vaardigheden, die dan vaak specifiek van toepassing zijn op die verbanden.
- Naast directe contacten met anderen, steken mensen ook heel wat op van alle media die ze gebruiken. Veel van wat mensen tegenwoordig weten over de wereld, halen ze uit televisieprogramma's, films of websites en sociale mediakanalen die hun interesses aanspreken. Zo weten veel mensen dat je in het leger in het gelid moet staan en een overste moet groeten, zonder dat ze zelf dienen. Of kunnen ze zich wel iets voorstellen bij het leven van filmsterren of koninklijke families. Wanneer iemand

1
Primaire
socialisatie

Secundaire
socialisatie

zich via de media een beeld vormt over mensen uit bepaalde sociale groepen (drugdealers, soldaten, managers, maar ook populaire jongens en meisjes of nerds), kan dat ook weer een impact hebben op diens gedrag. Wie een topmanager in New York ziet in een film, zal daarvan misschien bepaalde gedragingen of een houding overnemen wanneer hij of zij vervolgens gaat solliciteren bij een bedrijf. Ook dat is een vorm van socialisatie en die noemen we dan tertiaire socialisatie.

Tertiaire
socialisatie

Rolsocialisatie

Het mag duidelijk zijn dat een groot deel van socialisatie neerkomt op rol-socialisatie. In socialisatie leren we wat verschillende rollen inhouden en dus welke verwachtingen erbij horen. Vervolgens kunnen we die rollen dan zelf in de praktijk brengen. In de primaire socialisatie leren we de meest algemene rollen (bijvoorbeeld hoe je je moet gedragen in een winkel). In secundaire socialisatie leren we in toenemende mate vooral specifieke rollen die gespeeld moeten worden in bepaalde omstandigheden (bijvoorbeeld hoe je je gedraagt als sociaal werker). In tertiaire socialisatie leer je over rollen in omstandigheden waar je je zelf niet zo vaak in bevindt, maar waar je je misschien later nog in zal bevinden (wat kun je bijvoorbeeld verwachten als je te maken krijgt met een crimineel of met een lid van de koninklijke familie?).

Normen en waarden

Echter, socialisatie gaat verder dan enkel het leren van de verwachtingen die bij rollen horen. Tijdens socialisatie leer je van de relevante groepen waarvan je deel uitmaakt immers ook welke waarden en normen er gelden. Waarden zijn de algemene principes die mensen binnen een groep hebben. Gelijkheid, rechtvaardigheid en respect zijn voorbeelden van waarden. In feite zou je kunnen zeggen dat deze waarden de basisspelregels van het sociale (rollen-)spel uitzetten. Op die manier kunnen mensen, ondanks hun verschillende rollen, toch nog een min of meer stabiele maatschappij vormen. Anders gezegd, het zou niet langer mogelijk zijn een maatschappij te vormen als mensen het niet een beetje eens zouden zijn over wat belangrijk is en waar je je dus minimaal aan moet houden. Als er bijvoorbeeld geen waarde zou zijn zoals 'respect voor andermans bezit', dan zou er op zo'n grote schaal worden gestolen dat het niet langer meer nuttig is om nog te proberen om geld te verdienen. De economie zou instorten. Daarom hebben veel groepen (zelfs in verschillende landen) waarden die sterk overeenkomen.

Waarden

Waarden zijn echter zeer algemene en vaak wat abstracte principes. Er moet ook concreet richting gegeven worden aan wat in de praktijk wel en niet mag en dat kan erg verschillen. Dat noemen we dan normen: regels (formeel en informeel) waar men binnen een groep aan vasthoudt en die voortkomen uit de waarden. Zo is 'niet stelen' een norm die hoort bij de waarde 'respect voor andermans bezit'. Ook het niet tegenspreken van een ouder iemand of op tijd komen in de les zijn normen die uiting geven aan bepaalde waarden. Normen zijn dus gedragsrichtlijnen die ons meer concrete houvast geven bij het uitvoeren van rollen in diverse situaties. Als iemand je de weg vraagt, ben je vooral vriendelijk en behulpzaam omdat dat nu eenmaal de norm is. Het is normaal. Maar wat normaal is kan er natuurlijk wel anders uitzien van plaats tot plaats. In sommige streken is het de gewoonste zaak dat je een praatje maakt met wildvreemden als teken van

Normen

Normaal

respect, terwijl dat elders juist als vrijpostig wordt ervaren. Dat komt omdat de waarde 'respect voor anderen' weliswaar op veel plaatsen wordt gedeeld, maar dat deze waarde op sommige plekken wordt vertaald in de concrete norm 'interesse tonen' en op andere plekken als 'niet lastigvalen'.

Referentiekader

Iemands socialisatie leidt tot een zogenoemd referentiekader. Alles wat je tijdens je socialisatie hebt opgedaan aan kennis, verklaringen en oordelen, zal vervolgens weer bijdragen aan hoe je daaropvolgende situaties ervaart. Nieuwe situaties kun je nu eenmaal niet volledig onbevungen tegemoet treden. Je neemt mee wat je al weet (of denkt te weten). Dat is ook de reden waarom de primaire socialisatie zo belangrijk is. Je kunt natuurlijk wel afleeren wat je van jongs af aan hebt meegekregen, maar dat zal toch meer moeite kosten dan er gewoon op voort te bouwen.

Op die manier geeft je referentiekader wel wat richting aan je ervaringen. Het referentiekader zorgt immers voor selectieve waarneming. Je gaat vooral waarnemen waar je mee bekend of in geïnteresseerd bent. Je let daarbij op de dingen waarvan je hebt geleerd dat ze relevant zijn en negeert (grotendeels onbewust) elementen die niet in dat plaatje passen. Zie het als het lezen van een krant, waarbij je vooral de onderwerpen of artikelen gaat lezen die je interessant vindt. Dan lees je misschien alles wat over politiek en economie gaat, maar de artikelen over sport en mode sla je over. Wanneer je bijvoorbeeld elke aflevering van *Opsporing Verzocht* kijkt omdat je dat erg interessant vindt, zul je eerder bang zijn dat er bij je wordt ingebroken of sneller verwachten dat iemand van Noord-Afrikaanse afkomst een crimineel is. Daarbij vergeet je het feit dat veel meer mensen van Noord-Afrikaanse afkomst helemaal niet crimineel zijn.

Dat wil natuurlijk niet zeggen dat je niet meer kunt veranderen. Integendeel. Je referentiekader is niet statisch, want nieuwe ervaringen en ontmoetingen hebben natuurlijk ook weer een impact op je referentiekader. Je leert van je nieuwe ervaringen en daarmee verandert je referentiekader – soms langzaam en subtiel, maar vaak ook veel ingrijpender en beter merkbaar. Wanneer je bijvoorbeeld voor het eerst gaat werken met ouderen heb je misschien het beeld voor je dat je alleen maar bezig bent met 'kontenwassen', terwijl in de praktijk al gauw blijkt dat het werken met ouderen juist heel inspirerend is. Het beeld dat je hebt over ouderen verandert en hiermee ook je referentiekader. Toch zit er vaak door selectieve waarneming wel een lijn in je ervaringen. Als je het echt niet zag zitten om met ouderen te werken, dan zou je dit waarschijnlijk ook heel bewust uit de weg zijn gegaan in je beroepskeuze.

Beleving van een situatie

Daarnaast bepaalt het referentiekader iemands beleving van een bepaalde situatie. Omdat socialisatieprocessen voor een deel overeenkomen, zit er natuurlijk wel wat overeenkomst in het referentiekader van verschillende mensen. Wie een bepaalde film ziet, ondergaat in principe een overeenkomstige tertiaire socialisatie als een mede-toeschouwer. Maar natuurlijk verschillen de meeste mensen toch wel enigszins in welke precieze socialisatie ze doormaken (en in welke volgorde). Daarom is je referentiekader tot op zekere hoogte ook uniek. En zo beleef je een situatie vaak toch nog enigszins op je eigen manier. Wanneer jij stage loopt bij mensen met het

syndroom van Down en je komt iemand met dit syndroom tegen bij de rij aan de kassa in de winkel, dan begrijp jij wel waarom deze persoon er wat langer over doet om af te rekenen, terwijl iemand anders in de rij sneller gefrustreerd is. Wanneer jij van huis uit gewend bent dat er niet gescholden wordt en geen grof taalgebruik wordt gebruikt, en je komt op een afdeling te werken met kinderen met gedragsproblemen, kun je veel moeite hebben met de manier van praten.

De selectieve waarneming en beleving van een bepaalde situatie leiden uiteindelijk tot het gedrag van een individu. De volgende casus laat zien hoe dit werkt.

Koffiejuffrouw of spreker op conferentie?

Miriam is een docent op het hbo en is daarnaast bezig met haar promotieonderzoek. Ze is van Marokkaanse komaf en draagt een hoofddoek. Vanwege dat onderzoek is ze gevraagd om een lezing te komen geven over haar eerste bevindingen. Wanneer Miriam aankomt bij de conferentie en haar badge wil opspelden, komt er een man snel op haar afgelopen en zegt tegen haar dat de koffie op is. Miriam reageert dat ze het vervelend vindt, maar dat ze geen koffie hoeft. De man blijft meermaals aangeven dat de koffie op is en vraagt uiteindelijk aan Miriam of ze hier iets aan kan doen. Dan valt het kwartje bij Miriam en begrijpt ze dat de man haar aanziet voor de koffiejuffrouw. De man ziet inmiddels dat Miriam de badge heeft opgespeld en hij krijgt al snel een rood hoofd. Zonder iets zeggen, loopt hij snel weg.

De man in de casus heeft door zijn eerdere ervaringen en contacten een referentiekader opgebouwd, waaruit naar voren komt dat op een conferentie een vrouw met een hoofddoek voor de koffie zorgt. Met andere woorden, hij heeft bepaalde verwachtingen gevormd die horen bij bepaalde rollen. Wanneer hij merkt dat de koffie op is en hij ziet een vrouw met een hoofddoek, zorgen zijn selectieve waarneming en beleving van de situatie ervoor dat hij de vrouw met hoofddoek aanziet voor de koffiejuffrouw en niet als een van de sprekers op deze conferentie. Het aanspreken van Miriam is het uiteindelijke gedrag wat anderen zien, maar dat is door een heel proces tot stand gekomen.

Door deze nieuwe ervaring begrijpt de man uiteindelijk dat hij helemaal fout zat. Het kan ervoor zorgen dat hij zijn referentiekader wat zal aanpassen en dat hij de volgende keer in eenzelfde situatie anders zal reageren. Het is ook mogelijk dat hij – door selectieve waarneming – deze situatie zal afdoen als een uitzondering, omdat ze niet strookt met zijn referentiekader. Vermoedelijk zal hij pas na herhaaldelijke vergissingen niet alleen voorzichtig zijn, maar ook zijn rolverwachtingen bijstellen.

Wat heb je gelezen?

In dit hoofdstuk maakte je kennis met de sociologische wetenschap. Drie centrale thema's binnen de sociologie ('solidariteit', 'het verband tussen mentaliteit en sociale omstandigheden' en 'ongelijkheid') zijn terug te voeren naar drie grondleggers van de sociologie (Émile Durkheim, Max Weber en Karl Marx).

Vervolgens werd besproken dat de sociologie de wetenschap van de maatschappij is en wat dat betekent: ze probeert het gedrag van mensen te verklaren vanuit de vaststelling dat mensen deel uitmaken van sociale verbanden. Zo werd ook het verschil duidelijk tussen sociologie en sociaal werk. De sociologie zoekt naar algemene patronen, sociaal werk probeert oplossingen te vinden voor concrete problemen in specifieke situaties. Toch zijn ze ook sterk met elkaar verbonden. Het sociaal werk kan steunen op de verklaringen die de sociologie aanbrengt, sociologen kunnen leren van de praktijkervaringen van sociaal werkers.

Daarna keken we naar hoe sociale verbanden een effect kunnen hebben op ons gedrag. Dat komt omdat sociaal gedrag begrepen kan worden als een rollenspel. Mensen spelen rollen, waarmee ze voldoen aan elkaars verwachtingen. Dit maakt gedrag begrijpelijk en berekenbaar, wat er uiteindelijk voor zorgt dat contacten tussen mensen doorgaans geordend verlopen.

Ook zagen we hoe mensen leren om zich sociaal te gedragen in socialisatieprocessen. Daarin leren mensen de verwachtingen die bij diverse rollen horen, maar ook de algemene spelregels van de maatschappij (normen en waarden). Deze socialisatieprocessen hebben een groot effect op ons gedrag, omdat ze ook leiden tot een referentiekader dat onze beleving van situaties bepaalt.
